

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТА ТОЛЕРАНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

Ольга ШАЮК

Copyright © 2013

Постановка проблеми та її зв'язок з актуальними завданнями сьогодення. Існуючий калейдоскоп визначень того, що являє собою явище толерантності і який зміст поняття, що описує це явище, вказують на те, що в науковій літературі толерантність розглядається перш за все як повага і прийняття рівності, заперечення домінування і насильства, визнання багатомірності та розмаїття людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цього різнобарв'я до одноманітності чи до переважання певних поглядів. У такій інтерпретації толерантність означає визнання прав іншого, сприйняття його як рівного собі, себто як такого, котрий претендує на розуміння та співчуття, а також це ще й готовність прийняти іншого у його самотності і спроможність взаємодіяти з ним на основі згоди та поваги.

Багатозначність поняття “толерантність” робить його доволі абстрактним та загальним, малодоступним для дослідження, і тому створює певні труднощі при розробці методик формування толерантної свідомості українських громадян. Тому доцільно визначити взаємозв'язок толерантності з низкою психологічних понять, віднайти її психологічні понятійні еквіваленти, а також дослідити сукупність психологічних детермінант, факторів та механізмів розвитку. Для цього потрібно співвіднести найбільш загальне уявлення про толерантність із широким колом психологічних категорій, понять, концепцій, теорій.

У 2005–13 роках нами проведено низку теоретичних і прикладних пошукувань на предмет з'ясування психологічних особливостей покомпонентного формування професійної толерантності студентів сучасного економічного ВНЗ як інтегральної психологічної риси їхньої особистості [3; 4; 5]. Саме ці напрацювання лягли в основу створення проф. Фурма-

ном А.В. комплексного наукового проекту під назвою “Генеза толерантності: витоки, реалії та перспективи українотворення”, що оприлюднений на сторінках чинного часопису [див. 1]. Наразі деталізуємо специфіку становлення емоційно-вольового складника толерантності студентства як окремої вікової категорії.

Мета статті: на основі аналізу отриманих експериментальних даних визначити психологічні особливості формування емоційно-вольового компонента толерантності у студентів-економістів.

Виклад основного матеріалу. Для підтвердження результатів теоретичного вивчення проблеми толерантності [див. 1; 3; 4; 5] виникла потреба у проведенні емпіричного дослідження особливостей її формування у майбутніх економістів. Відтак на підставі результатів констатувального експерименту [див. 5] нами визначено чотири групи експериментальних умов такого формування у процесі їхньої професійної підготовки (комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг розвитку толерантності, навчально-рольові ігри, кредитно-модульна система) і його програмну схему, котра: а) реалізує класичні умови експериментування щодо виокремлення незалежної і залежної змінних; б) дає часову розгортку експериментальних нововведень від вересня 2009 до липня 2010 року; в) визначає етапи формування психологічного впливу, що охоплює восьмимісячний термін цілеспрямованих емпіричних актів і дій, зорієнтованих на системотворення толерантності як інтегральної особистісної риси студентів-економістів. У зв'язку з цим на базі ТНЕУ нами проведено психологічний формувальний експеримент, у якому взяло участь 45 студентів 1-го, 3-го, 5-го курсів, з яких було створено три експериментальні групи – по 15 осіб у кожній.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження, після впровадження чотирьох груп експериментальних умов спрямованого формування толерантності у студентів-економістів, нами зреалізована програма завершальних психодіагностичних зрізів у травні-червні 2010 року в ТНЕУ. Всі методики обстеження залишалися ті самі, що й на початковому етапі проведення контрольних психологічних вимірів [див. 5]. Тому висвітливо психологічні особливості та розвиткову ефективність формувального впливу вищеписаних експериментальних умов на становлення емоційно-вольового компонента професійної толерантності майбутніх економістів.

Результати дослідження емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів, отримані після психолого-формувальних впливів (*табл. 1, 2, 3*), вказують на достатньо високу розвиткову ефективність останніх. Про це свідчать емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття, емпатії, врівноваженості, емоційної стійкості та психологічної спрямованості, які мають чітко виражену позитивну динаміку зростання, що неможлива за звичайних чи повсякденних умов навчання студентів у сучасних українських ВНЗ. Це передусім стосується їхньої емоційної стійкості, де вона має найвищий показник, адже кількість осіб з високим і дуже високим рівнями розвитку даної особистісної риси різко зросла і становить на першому курсі 35,5% (динаміка 11,1%), на третьому – 46,7% (динаміка 20,1%) і на п'ятому – 65,6% (динаміка 36,7%). Натомість різко зменшився відсоток студентів із низьким та дуже низьким рівнями розвитку названої стійкості: для першокурсників він складає 17,8%, третьокурсників – 6,7% і п'ятикурсників – 2,2% і має динаміку -24,4%, -31,1% -28,9% відповідно. І хоча усереднено для 43,1% відсотка студентів першого, третього і п'ятого курсів характерний середній рівень наявності даної якості у психологічній організації особистості, все ж наявна картина дозволяє констатувати той факт, що більшість майбутніх економістів стали емоційно стійкими. Вони добре володіють собою у різних ситуаціях проблемного сьогодення, що закономірно стабілізує самотолерантність і виключає ситуативні моменти втрати терпимості до навколишніх. До того ж притаманний їм внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомістю, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і майже

завжди поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму у своєму близькому професійному повсякденні.

Наступною особистісною рисою, яка має високу позитивну динаміку, є емпатія студентів-економістів. Дуже низький і низький рівні розвитку емпатії, що мають тенденцію до явного зменшення від першого до третього і п'ятого курсів (37,8%, 20,0% і 11,1% при відповідній динаміці -24,4%, -26,7% та -26,7%) і високий та дуже високий рівні наявності даної якості у студентів (22,2%, 24,4% і 31,1% при динаміці 13,3%, 11,1% і 11,1% відповідно), а також стабільне зростання її середнього рівня розвитку (40,0%, 65,6% і 57,8% із динамікою 11,1%, 25,6% і 15,6%), однозначно демонструють те, що більшість студентів, котрі обрали економічний фах, після проведених толерантно-формувальних впливів намагаються зрозуміти інших, відгукуються на їхні потреби та почуття повною мірою, а відтак достатньо розвиненою є їхня толерантність, особливо в її емоційному та вольовому психозмістовому наповненні. Для них характерною стала присутність уваги до бажань і потреб інших, емпатійність взаємостосунків та співпереживання і доброзичливість у різних контекстах життєздійснення.

Тенденційно ситуація повторюється у більш чітких емпіричних визначеннях, при аналізі результатів за шкалою “психологічна спрямованість”: на тлі явного збільшення від курсу до курсу середніх (40,0%, 35,5% і 48,9%, динаміка 8,9%, 6,6% і 11,2%), високих і дуже високих (20,0%, 35,6% і 31,1%, динаміка 8,9%, 15,6% і 13,3%) рівнів розвитку за цією шкалою має місце більш істотне зменшення кількості осіб із дуже низьким і низьким рівнями, що відображає відповідна динаміка: -17,8% у першокурсників до -22,2% у третьокурсників і -24,5% у п'ятикурсників. Це означає, що більшість студентів, після активізаційних та актуалізаційних процесів стали сприйнятливіші у ставленні до навколишніх, що закономірно сприяє задіяню ними самотутніх гештальтів толерантності, тобто таких сформованих цілісних образів їх гуманного ставлення до навколишніх, за якого, в термінології К. Хорні, має місце особистісний рух поступ “до людей” [див. 2], відтак утверджується їхнє бажання самоповаги і любові до як до себе, так і до інших, намагання заслужити повагу і довіру ділових партнерів головно шляхом розширення внутрішнього поля як самотолерантності, так і суто професійної терпимості.

Таблиця 1

Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента за низкою шкал, одержаних за Каліфорнійським опитувальником і розмежованих за рівнями розвитку особистісних студентів рис на початку і на кінець 2009/10 навчального року

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																										
	Емпатія									Психологічна спрямованість									Самоприйняття								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс			1 курс		3 курс		5 курс				
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця			
Дуже низький і низький	62,2	37,8	-24,4	46,7	20,0	-26,7	37,8	11,1	-26,7	57,8	40,0	-17,8	51,1	28,9	-22,2	44,5	20,0	-24,5	40,0	31,1	-8,9	37,8	26,7	-11,1	28,9	17,8	-11,1
Середній	28,9	40,0	11,1	40,0	65,6	25,6	42,2	57,8	15,6	31,1	40,0	8,9	28,9	35,5	6,6	37,7	48,9	11,2	37,8	42,2	4,4	37,8	44,5	6,7	35,6	62,2	26,6
Високий і дуже високий	8,9	22,2	13,3	13,3	24,4	11,1	20,0	31,1	11,1	11,1	20,0	8,9	20,0	35,6	15,6	17,8	31,1	13,3	22,2	26,7	4,5	24,4	28,9	4,5	35,5	20,0	-15,5

Таблиця 2

Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента за низкою шкал, одержаних за Фрайбурзьким опитувальником і розмежованих за рівнями розвитку особистісних студентів рис на початку і на кінець 2009/10 навчального року

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																	
	Емоційна стійкість									Врівноваженість								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький і низький	42,2	17,8	-24,4	37,8	6,7	-31,1	31,1	2,2	-28,9	31,1	15,5	-15,6	28,9	8,9	-20,0	22,2	4,4	-17,8
Середній	33,4	46,7	13,3	35,6	46,6	11,0	40,0	42,2	2,2	44,5	51,1	6,6	44,4	48,9	4,5	48,9	51,1	2,2
Високий і дуже високий	24,4	35,5	11,1	26,6	46,7	20,1	28,9	65,6	36,7	24,4	33,4	9,0	26,7	42,2	15,5	28,9	44,5	15,6

Таблиця 3

Усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ТНЕУ, одержані за методикою Ейдмана на початку і на кінець 2009/10 навчального року (м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р., у %)

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																										
	Самовладання									Наполегливість									Індекс ВСК								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс			1 курс		3 курс		5 курс				
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця			
Дуже низький і низький	24,5	6,6	-17,9	33,3	8,9	-24,4	31,1	2,2	-28,9	22,2	6,6	-15,6	22,6	4,4	-18,0	17,8	0,00	-17,8	35,5	13,2	-22,3	28,9	8,9	-20,0	22,2	2,2	-20,0
Середній	40,0	44,5	4,5	37,8	44,5	6,7	37,8	37,8	0,00	57,8	40,0	-17,8	44,5	48,9	4,4	44,5	51,1	6,6	42,3	46,7	4,4	46,6	51,1	4,5	48,9	51,1	2,2
Високий і дуже високий	35,5	48,9	13,4	28,9	46,6	17,7	31,1	60,0	28,9	20,0	31,1	11,1	33,4	46,7	13,3	37,7	48,5	10,8	22,2	40,0	17,8	24,5	40,0	15,5	28,9	46,7	17,8

Отримані результати за шкалою “врівноваженість” однозначно вказують на позитивні зміни рівнів сформованості цієї особистісної риси у студентів, котрі підлягали систематичним психоформульвальним впливам. Майже рівнозначні показники кількості студентів із середнім рівнем розвитку (у першокурсників і п’ятикурсників дорівнюють по 51,1% й у третьокурсників – 48,9%, тобто при динаміці 6,6%, 4,5% і 2,2%) і усереднені дані високого і дуже високого рівнів (40,0%) з тенденцією зростання від першого до п’ятого курсів (9,0%, 15,5% і 15,6%), а також динаміка різкого спадання вагомості кількісних оцінок дуже низького і низького рівнів (-15,6%, -20,0% і -17,8%), демонструють той факт, що студенти стали більш виваженими, а тому більш стійкими до стресу і захищеними перед різноманітними стресогенними факторами. Отож упроваджені нами експериментальні нововведення стимулювали у них формування упродовж дев’яти місяців такої важливої вольової риси, себто спроможності досягати внутрішньої збалансованості перебігу не лише нервових процесів між полюсами збудження і гальмування (І. Павлов), а й психодуховних, самоактуалізаційних і саморегуляційних.

Досить інформативними є емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття. Попри поетапного зниження відсотка студентів із дуже низьким та низьким самоприйняттям (у середньому на -9,5%) від курсу до курсу) і стабільного зростання – із середньою (приблизно на 5,5%) і високою та дуже високою (на 4,5%) на першому і третьому курсах, спостерігається різка зміна показника наявності даної особистісної якості у п’ятикурсників. Так, на фоні доволі помітного зростання кількості студентів із середнім рівнем самоприйняття (62,2%, динаміка 26,6%) відбувається спадання як і низького та дуже низького його рівнів (17,8%, динаміка -11,1%), так і високого і дуже високого (20,0%, динаміка -15,5%). Вочевидь дуже низькі показники вказують на схильність студентів-економістів до конвенційних форм поведінки, конформізму і спокійності, про невпевненість у найближчому довіллі, сумнівах у власних можливостях і здібностях. Натомість середній й особливо високий рівні розвитку самоприйняття як особистісної риси демонструють прийняття ними себе та окремих своїх сторін на те, що вони стали на шлях самоактуалізації (за А. Маслоу), а тому психологічно готові до повсякденної толерантної поведінки, обрали

стратегію самовдосконалення у життєреалізуванні.

І хоча нашим завданням не було дослідження кореляційних зв’язків між параметрами професійної толерантності економічного ВНЗ (тим більше, що це виходило за межі нашого психологічного упредметнення), все ж з цікавості нами підраховані коефіцієнти кореляції r між знаннями їх про толерантність на кінець експерименту і вищезазначеними емоційно-вольовими властивостями особистості. Так, кореляційний зв’язок між толерантністю та емоційною стійкістю склав 0,64 (при $p \leq 0,01$), емпатією – 0,59 (при $p \leq 0,01$), психологічною спрямованістю – 0,57 (при $p \leq 0,01$), врівноваженістю – 0,53 (при $p \leq 0,05$), самоприйняттям – 0,51 (при $p \leq 0,01$). А це означає, що цілком аргументовано вищезазначені риси якості слушно розглядати як повноцінні параметри толерантності і водночас як інтегральні показники сформованості її емоційно-вольового компонента. Тому істотне підвищення їх кількісних показників однозначно підтверджує той емпіричний факт, що в нашому досвіді психологічного експериментування має місце цілеспрямоване формування профтолерантності майбутніх економістів.

Не менш позитивну динаміку показують усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ВНЗ економічного профілю за методикою Ейдмана (табл. 3). Емпіричні дані, отримані за трьома шкалами згаданої методики, дозволяють говорити про однозначні якісні зміни у повноті наявності вольової складової у учасників формульвального експерименту. Так, самовладання як особистісна риса майбутніх економістів має чітко виражену тенденцію до покращення, адже кількість студентів із високим і дуже високим рівнями наявності даної риси різко зросла після проведених нами формульвальних впливів і в підсумку серед першокурсників становить 48,9%, третьокурсників – 46,6% та п’ятикурсників – 60,9% при динаміці 13,4%, 17,7% і 28,9% відповідно. Ще кращою виявилася динаміка спадання відсотка студентів із низьким та дуже низьким рівнем самовладання, а саме – -17,9% на першому курсі, -24,4% на третьому і -28,9% на п’ятому.

Дані, отримані за шкалою “наполегливість” фіксують той факт, що також після формульвально-психологічних нововведень зросла кількість діяльних та працьовитих студентів (динаміка від першого до п’ятого курсів – 11,1%, 13,3% і 10,8%). Натомість низькі зна-

чення за цією шкалою (6,6% першокурсників, 4,4% третьокурсників та 0,00% у п'ятикурсників) указують на різке зменшення кількості невпевнених у собі імпульсивних студентів, поведінка котрих характеризується непослідовністю, пониженою активністю та працездатністю, що, безперечно, проблематично впливає на становлення професійної толерантності.

Результати двох вищезазначених шкал корелюють із даними індексу вольового самоконтролю. Так, позитивна динаміка показників високого та дуже високого індексу ВСК (17,8%, 15,5% і 17,8%) і негативна – низького і дуже низького (-22,3%, -20,0% і -20,0%) підтверджують збільшення кількості емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних студентів, яким притаманна упевненість у собі, наполегливість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття внутрішнього обов'язку. Вони, головню після двомісячного тренінгу і шести навчально-рольових ігор, здебільшого добре усвідомлюють особисті мотиви, плано-мірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти власні зусилля, здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю.

Висновки. Система формуально-психологічних впливів, концептуально запропонована і практично зреалізована нами, якісно вплинула на рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів. А це означає, що відтепер вони здатні особистісно приймати себе, справлятися із власними емоціями, переживаннями і водночас спроможні адекватно розуміти почуття інших людей. Усе це закономірно сприяє – потенційно й актуально – встановленню ними продуктивних контактів у професійному та повсякденному довіллі, уможливує ефективне використання стратегії толерантної поведінки у різних ситуаціях життєдіяння, вказує на психологічну готовність здійснювати вчинки толерантності.

1. *Фурман А.В.* Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.

2. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни; пер. с англ. В.В. Старовойтовой. – М.: Айрис-Пресс, 2004. – 464 с.

3. *Шаюк О.Я.* Емоційно-вольовий компонент толерантності / О.Я. Шаюк // Освіта і управління / гол. ред. Микола Дробноход. – 2011. – Том 14. – С. 104–110.

4. *Шаюк О.Я.* Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів / О.Я. Шаюк // Психологія і суспільство / гол. ред. А.В. Фурман. – 2011. – № 3. – С. 28–65.

5. *Шаюк О.Я.* Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів :

дис. на здобуття вчен. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Ольга Ярославівна Шаюк. – Хмельницький, 2012. – 215 с.

АНОТАЦІЯ

Шаюк Ольга Ярославівна.

Особливості формування емоційно-вольового компонента толерантності у майбутніх економістів.

У статті відстежена розвитокова ефективність формуального впливу експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів, а також підтверджена результативність останньої під час практичного зреалізування. Доведено, що зазначені формуально-психологічні впливи сприяють позитивній динаміці зростання низки показників толерантності, а саме емоційної стійкості, врівноваженості, психологічної спрямованості та емпатійності, а відтак оптимізують формування її емоційно-вольового компонента.

Ключові слова: особистість, толерантність, інтолерантність, емоційна стійкість, урівноваженість, психологічна спрямованість, емпатійність, витримка, самовладання, самоконтроль, емоційно-вольовий компонент.

АННОТАЦИЯ

Шаюк Ольга Ярославовна.

Особенности формирования эмоционально-волевого компонента толерантности в будущих экономистов.

В статье отслеживается эффективность формирующего влияния экспериментальных условий на покомпонентное становление профессиональной толерантности как интегральной черты будущих экономистов, а также подтверждается результативность последней во время практической реализации. Доказано, что отмеченные формирующие психологические воздействия способствуют позитивной динамике роста следующих показателей толерантности, а именно, эмоциональной устойчивости, уравновешенности, психологической направленности и эмпатийности, и в следствии оптимизируют формирование её эмоционально-волевого компонента.

Ключевые слова: личность, толерантность, интолерантность, эмоциональная устойчивость, уравновешенность, психологическая направленность, эмпатийность, самообладание, самоконтроль, эмоционально-волевой компонент.

ANNOTATION

Shayuk Olha.

Peculiarities of Development of Emotion-Will Component of Future Economists.

The article reveals efficiency of the formation effects of experimental conditions on component development of professional tolerance as an integral part of personality feature of future economists. It has been proved that the suggested system is efficient in the educational surrounding. It is also shown that these forming and psychological effects contribute to positive dynamics of rise of these indicators of tolerance, namely, emotional stability, balance, psychological focus and empathy, and thus optimize the formation of their emotional and volitional tolerance component.

Key words: personality, tolerance, intolerance, emotional stability, balance, psychological orientation, empathy, self-control, emotional and volitional component.

Надійшла до редакції 14.06.2013.